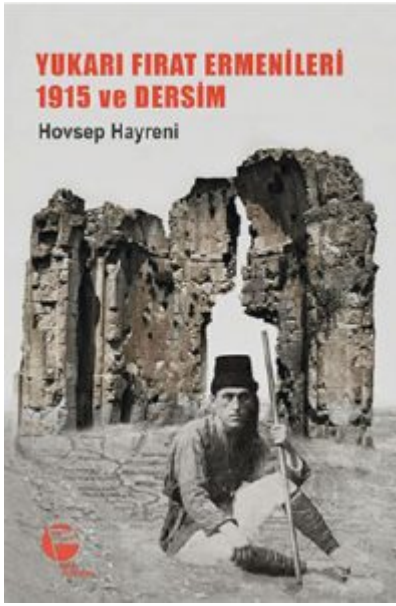

Hovsep Hayreni: YUKARI FIRAT ERMENİLERİ 1915 VE DERSİM – ÖNSÖZ

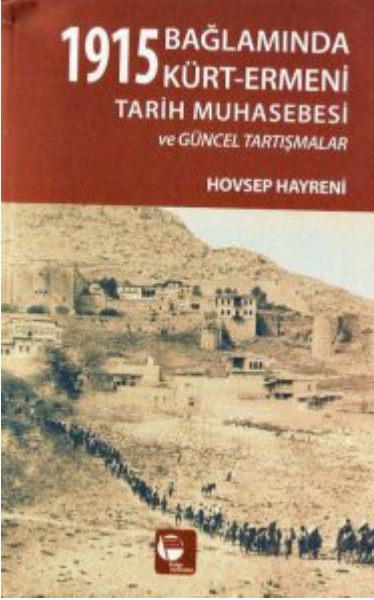
Posted on 24/01/2016

Bu çalışmanın yaklaşık yüz sayfalık bir bölümünü “Ermeni Kırımları ve Dersim” başlığı altında yıllar önce hazırlamıştım. Başlangıçta doğrudan Dersim’le ilgili az sayıda Ermenice kaynaktan bir derlemeydi yaptığım. Bunların içerdiği tarihsel, etnografik, topografik bilgileri de alarak “Ermeni Kaynaklarında Dersim” genel başlığı altında bir kitap tasarlıyordum. Türkiye’de tarihle yüzleşmeye daha erken bir katkı olması için Çemişgezek ve Çarsacak Ermenilerinin kırım tanıklıkları ile Dersim’e sığınma öykülerini toparlayınca kitap çalışmasının bitimini beklemeden (2001 yılında) bu tarihsel hafıza bölümünü internet okuyucusuyla paylaştım. Ancak Dersim’in çepeçevre dışı hatlarında yoğunluk arz eden

Ermeni kırımları ve oralardan Dersim’e kaçış öyküleri bu ilk çalışmanın dışında kalmıştı.

Komşu çevrelere ilişkin kaynakların da Dersim’le bağıntılı bilgiler içerdiğini tahmin etmekle beraber, bunların ne kadar önemli olduğunu o sıralar tasavvur etmekten uzaktım. Zamanla o çevrelerden Kemah, Erzincan, Tercan, Kiğı, Oxu, Palu, Harput, Arapgir, Eğin üzerine aynı süreçleri kapsayan kitaplara ulaştınca konuyu genişletmeye karar verdim. Bu durumda kırımlar konusu daha önce tasarladığım kitap çalışmasının bir bölümü olmaktan çıkıp kendi başına bir kitaba dönüştü.

Aynı kaynakların içerdiği başka bilgileri de derlemeye devam ederek Türkçe okuyucuya sunmayı amaçlıyorum. Bilhassa Dersim Ermenilerinin tarihi ve etnografyasıyla ilgili eksik kalan bilgileri sunmakta geciktiğim için, bunun beklentisi içinde olan çevrelerden özür dilerim. Şimdilik bu kitabın başlangıç bölümünde özet bir tarihçe vermekle yetineceğim. 1915 öncesi kayda değer yerel gelişmeleri de tarihsel arka plan olarak bu çalışmaya dahil ediyorum. Soykırımın erken bir denemesi olan 1895-96 kıyımları konumuzun ayrılmaz bir parçasıdır zaten. Ondan önceki on yılların toplumsal durum ve olayları ise, Ermeni ulusal sorununun kaynakları ve özgürlük mücadelesinin nüveleri olarak konumuzla bağlantılıdır. Daha

sonra kıyımlar olurken bu çevrelerde oynanan bazı roller ve öne çıkan isimler o arka planın bilinmesiyle daha iyi anlaşılabilir. Bir cümleyle, bu kitapta söz konusu kaynakların yakın siyasal tarihe ilişkin verilerini bir araya getirme durumunda oldum. 1915'e kadar Ermeni halkının bölgedeki varlığı, yerleşim alanları, yer isimleri, uygarlık eserleri, ekonomik, sosyal yaşam ve eğitsel,

kültürel değerleri, komşu halklarla ilişki ve etkileşimleri gibi birçok konu, buradaki sınırlı değinmeler dışında esas olarak sonraki çalışmalara kalacak.

Bu arada söz konusu kaynaklardan birkaçının Türkçe çevirileri yayımlandı. Bunlardan biri Antranik'in (Yeritsyan) 1900 tarihli Dersim Seyahatnamesidir. Ondan önce 19. yüzyıl Ermeni rahiplerinden V. Bardizaktsi, B. Natanyan ve K. Sırvantsdyants'ın Dersim'i içeren geniş bir çevreye dair raporları Arsen Yarman tarafından çok iyi bir tarihsel arka plan incelemesi eşliğinde sunulmuştu. Palu-Harput 1878 / Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler (Derlem Yayınları 2010, Belge Yayınları, 2015) başlıklı iki ciltlik bu değerli çalışma, söz konusu alanda dönemin mültikültürel gerçekliğini, sayısız şehir, kasaba ve köylerde Ermenilerin belirgin varlığını, komşu halklar ve değişik inanç gruplarıyla

ilişkilerini çokyönlü belgeleyerek önemli bir tarihsel farkındalık sağladı. Ermeni sorununun doğuş ve gelişim koşullarına onun can damarı olan yerlerden ışık tutmasıyla da ciddi bir boşluğu doldurmuş oldu. Bu bakımdan Sayın Arsen Yarman'a büyük bir teşekkür borçluyuz.

Ancak Ermeni sorununun asıl ısınma süreci o raporların sonrasına tekabül eder. 1915'e evrilen somut gelişmeler ve ulusal imhaya kadar devam eden canlı yaşam doğal olarak daha sonraki tarih yazımlarının konusudur. Bunlar içinde yerel tanıklıkların daha da ağırlıklı bir yeri vardır. Çünkü toptan yok oluş ve ait olunan topraklardan kopuş duygusu, hayatta kalanları büyük bir ahd ile anı yazımı ve bellek inşasına sevk etmiştir. Her yöreden dışarıya savrulmuş yüzlerce kişinin aile ve memleket hatıraları, ulusal literatürün eski verileri ile bir araya getirilerek yerel tarih kapsamında çoğu bin sayfayı aşan devasa ciltler oluşturulmuş, yazarlarının doğum yerlerine dair önemli bilgiler içeren şahsi anı kitapları da bu alana ayrı bir zenginlik katmıştır. Adına genel olarak "huşamadyan" (anı ya da bellek kitabı) denilen bu türden eserler 20. yüzyıl Ermeni yazınında önemli bir külliyat oluşturur. 1920'lerden başlayıp 1980'lere kadar her yöreden yazar ve editörlerin birbiriyle yarışırmasına verdikleri ürünler, Ermeni halkının tarihsel yaşam alanlarındaki izlerini silmek isteyen Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerine verilen en iyi cevap olmuştur. Bunların aynı yörelere ilişkin sundukları bilgiler, bazen daha ayrıntılı olmak üzere, 1878 raporlarını tamamlar mahiyette ve sürecin devamını yine yerinden gözlemlerle aydınlatır niteliktedir. Dolayısıyla daha derlenecek, çevrilecek, işlenecek çok şey var. Bütün benzer kitapların birer birer çevrilmesi çok zaman gerektirecek ve bazılarına muhtemelen hiç sıra gelmeyeceği gibi, ilgi duyan okuyucuların onları ayrı ayrı temin edip gözden geçirmeleri de kolay olmayacaktır. Bu nedenle konularına göre özlü derlemelerin yapılması her halükârda gereklidir. Bu tür bir toparlama çeşitli kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırmalı incelemesine dayandığı ölçüde daha sağlıklı değerlendirmelere de imkân verir. Bu kaynaklardan yöre yöre 1915 öncesi Ermeni halkının yaşamına dair orijinal bilgileri derleyip, kaliteli görsel malzeme eşliğinde Ermenice, İngilizce ve Türkçe olarak sunan Houshamadyan isimli internet sitesinin (www.houshamadyan.org) çok değerli bir işlev gördüğünü belirterek okuyuculara salık veririm.

Bu çalışmada sunulan Yukarı Fırat havzasına dair 1895 ve 1915 ile ilgili yazılı tanıklıklar, Osmanlı devlet sınırları içinde Ermeni halkının yok edilme öyküsünün şüphesiz ki küçük bir bölümüdür. Fakat tuttuğu yer ve kanlı uygulamaların yoğunluğu ile hayati bir kesit olduğu gibi, ortasındaki sığınma adası Dersim ile müstesna bir konum ve öneme de sahiptir. Bu kesit, aynı zamanda 1915’den 1938’e, hatta daha geniş bir bakışla 1895’den 1994’e uzanan kader ortaklığının belli kodlarını da içinde taşır.

Yerel plandaki canlı tanıklıklar merkezî bir yönelimle hayata geçirilmiş genel uygulamaların anlaşılması bakımından resmî belgeler kadar önemli, dahası onların gizlediklerini açık etme yönüyle hakikatin aynasıdır. Son zamanlar uğultusu ortaya çıkan 1938 Dersim soykırımının halen hayattaki tanıklarını konuşturma ve sözlü hafızadan yazılı kayıtlar oluşturma seferberliği tam da bu açıdan anlam kazanıyor. Bir mukayese olarak şunu diyebiliriz ki; 1915’ten hayatta kalan Ermeniler, yaşadıkları, gördükleri ve duyduklarını sıcağı sıcağına azımsanmayacak ölçüde kaleme alıp yayımlamakla gecikmesiz bir hafıza külliyyatı meydana getirmişlerdir. Yani kırımları yaşayanların bir kısmı, sonraki nesillerin uyanıp da yaşlılıkta kendilerinden sözlü bilgi derlemelerine ihtiyaç bırakmayacak şekilde oturup kendi trajedilerini bizzat yazmışlar. Her yöreye dair kitaplar ve periyodikler içinde “yeğernabadum” (kırımname) serileri oluşmuş. Büyük çoğunluğu da soykırımı izleyen ilk 50 yıl zarfında basılmış. Bu önemli bir farktır. 50. yıl anısına hazırlanan Huşamadyan Medz Yeğerni (Büyük Felaketin Anı Kitabı) isimli eserde onlardan derlemelerle vilayet vilayet yaşananların dökümü, bazı anılar, edebî seçkiler, politik analizler ve adalet mücadelesini başarıyla yükseltmenin gerekleri hakkında görüşlere yer verilmiştir.

Dikkatimi çeken bir husus, on yıllar boyunca kırımname külliyyatını oluşturan yazarların çoğunun 1915 soykırımı sırasında yaşları 12-15 civarında bulunan kişiler oluşudur. Daha büyük ve daha küçük yaşta olanların yazdıkları da var, ama bunlar azınlıkta kalır. Bu özelliği çok anlamlı buluyorum. Birinci olarak bu durum, daha büyük yaşlardaki erkek nüfusun gerek tehcir öncesi, gerek tehcir sırasında azami ölçüde imha edilmesinin ürünüdür. 15 yaş üstü erkeklerden sağ kurtulanlar çok nadir olmuştur. 15 yaşın altındaki gruptan ileride

hafıza yazımına girişenlerin daha çok büyükler olması da anlaşılır, çünkü onlar daha küçüklere oranla gördüklerini daha iyi hatırladıkları gibi, ergenlik çağına kadar yerel okullarda eğitim görmüş olduklarından Ermenice yazmakta da daha yeterli olmuşlardır. Onlar “madağ serunt” (kurban nesil) diye anılan kendi zamandaşlarının yaşayan şuuru, mezarsız kaybolmuş yakınlarının gök kubbede yankılanan sesi olarak çok büyük bir miras bırakmışlardır. Yukarı Fırat kapsamındaki bu derleme onlardan bir kısmını yakından tanımanızı sağlayacaktır.

Bu şekilde doğrudan kendi başlarından geçenleri yazanların çokluğuna rağmen sonraki nesillerin yaşlı tanıklardan sözlü bilgi derleme çabaları da eksik olmamıştır. Bunun iyi bir örneğini Ermenistan’da neredeyse bir ömür boyu sözlü bilgiler derleyen Verjine Svazhyan’ın Hayots Tseğasbanutyun, Aganades Verabroğneri Vıgayutyunner (Ermeni Soykırımı, Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları) isimli eseri oluşturur. Ermenice ve İngilizcesi yayımlanan bu hacimli kitap geçen yıl Belge Yayınları tarafından Türkçeye de kazandırıldı. Okuyucu ona ayrıca ulaşabileceği için, bu kitaba geniş aktarımlar yapmadım. Benzer türden bir diğer eser, Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller’in Türkçeye çevrilmiş Tanıkların Dilinden Ermeni Soykırımı kitabıdır. Başka örnekleri de çeşitli dergilerde ve anı kitaplarında kendi ebeveynlerinin yaşadıklarını konu eden ikinci nesil anlatıcıların yazdıklarında görülebilir.

Fransız-Ermeni tarihçisi Raymond Kevorkian, soykırım uygulamalarının bütünlüğünü olabildiğince yerel somutluklarıyla sergilemek üzere Le Genocide Des Armeniens isimli Fransızca eserinde, vilayet vilayet, kaza kaza, boydan boya tehcir uygulamalarını özetlemiş bulunuyor. O bunu yaparken uzun kişisel öyküleri, edebî anlatımları ister istemez bir yana bırakmış; şehir ve kasabalardaki tutuklamalardan katliamlara, sürgün kafileleri ve yürüyüş güzergâhlarına kadar pek çok olguyu ana hatlarıyla, fakat doyurucu şekilde vermiştir. Aldığı bilgilerin özlü olmasına rağmen, çok çeşitli kaynaktan ve devasa tanıklık arşivlerinden yararlanarak yerel uygulamaların anatomisini ortaya çıkartmıştır. En önemli kaynakları Aram Andonyan Fonu ile Patriklik Enformasyon Bürosu’nun arşiv belgeleridir. Kevorkian’ın

bu kitabının Türkçe çevirisi 1915'in yüzüncü yıldönümünde İletişim Yayınları tarafından yayımlanmış bulunuyor. Onun sağladığı yerel bilgilerden (özellikle uygulamanın ana hatları, işin sorumluları ve sürgün organizasyonları gibi hususlarda) önce Fransızca, sonra Türkçe olarak ben de önemli ölçüde yararlandım. Türkçe çevirisini henüz yayımlanmadan benimle paylaşma nezaketini gösteren çevirmen Aysen Ekmekçi'ye ve İletişim Yayınları'ndan sorumlu olarak buna onay veren Sayın Ahmet İnel'e çok teşekkür ediyorum.

Yazılı tanıklıklar üzerinden kırım öykülerinin genel bir özetlemesi de Ermenice olarak Harutyun İsgahadyan tarafından yapılmaya başlanmış ve Vıgayaran Haygagan Tseğasbanutyun (Ermeni Soykırımı Şahadetnamesi) adıyla halihazırda beş cilt yayımlanmıştır. Her birinde yerel tarih, anı yazımı, gözlemci raporu ve edebiyat eseri türünden 50-100 kitabın 1915'te yaşananlarla ilgili önemli kesitlerinin özetlendiği bu çalışma, konuyla ilgilenenlerin yüzyıllık Ermeni bellek yazımını derli toplu gözden geçirebilmeleri bakımından çok yararlı olmuştur. Yeni ciltlerle devam edeceği ve değişik dillere çevrileceği belirtiliyor. Yukarı Fırat havzasıyla ilgili incelediğim kitapların yanında sahip olmadığım bazı ilginç kaynakları da İsgahadyan'ın derlemeleri içinde keşfederek özet bilgilerinden yararlanma imkânı buldum.

Bir başka önemli tanıklık derlemesi de son zamanlarda Ermenistan Ulusal Arşivi tarafından yayımlanmakta olan 1916 yılında el yazısıyla kayda alınmış anlatımlardır. Taşnaksutyun'un Bakü Komitesi'nin girişimi ve Hovhannes Tumanyan, Zabel Esayan, Vahan Totovents gibi aydınların aktif desteğiyle bir kampanya dahilinde o dönem Rus denetimindeki bölgelere ulaşmış göçmenlerden toplanan anket formundaki canlı tanıklıklar, ait oldukları vilayetlere göre tasnif edilerek kitaplaştırılmaya başlanmıştır. Toplam beş cilt olması tasarlanan bu serinin ilk üç cildi Ermenice olarak Hayots Tseğasbanutyunı Osmanyen Turkiyayum Verabradzneri Vıgayutyunner (Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Soykırımı-Hayatta Kalanların Tanıklıkları) başlığıyla yayımlanmış, çeşitli dillere çevirisi de ele alınmış durumdadır. Editörlüğünü Ulusal Arşiv Müdürü Amaduni Virapyan ile yardımcısı Kohar Avakyan'ın yaptığı bu derlemenin özelliği, tehcir ve kırım alanlarından sağ kurtulan insanların

hafızalarını daha birinci yılındaki en taze haliyle yansıtmadır. Bu çalışmada söz konusu eserin Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Trabzon vilayetlerini kapsayan üçüncü cildinden yararlanmış bulunuyorum. Beş cildin tamamının 700 kadar tanıklık içereceği belirtiliyor. Daha önce (2005 yılında) bunlardan 145'inin bir araya getirilmesiyle düzenlenmiş olan Vıştaba- dum isimli tek ciltlik kitap, geçtiğimiz yıl Diran Lokmagözyan'ın çevirisiyle Belge Yayınları tarafından Kedername başlığı altında Türkçe olarak yayımlanmıştır. Yukarı Fırat kapsamına giren yörelerden bazı tanıklıklar orada yer alıyor. Türkçe okuyucu onlara zaten erişebileceği için burada referans vermekle yetindim. Yalnız Dersim'e sığınma kapsamında bazı örnekleri Türkçesinden özetle aktarma durumundayım. Orada yer almayan kırım ve direniş öykülerini ise aynı arşiv derlemesinin Ermenice geniş versiyonundan yansıtmaya önem verdim.

Son olarak edindiğim bir bilgiyi de not etmek istiyorum. Ermenistan Ulusal Arşivi'nin yukarda bahsettiğim tanıklık derlemesinin üçüncü cildi Erzurum ve Harput vilayetlerini içermesine rağmen, Harput'un Dersim sancağından olan tanıkların orada yer bulmayan anlatımları ayrı bir cilt içinde özel olarak yayımlanacakmış. Bunu duymak hiç şaşırtıcı olmadı, çünkü o ciltte dışarıdan Dersim'e sığınmış bir dizi tanığın anlatımları yer alırken, doğrudan Dersimli bir, iki istisna dışında kimsenin tanıklığının bulunmaması tuhaftı. Bilgiyi aktaran Sarkis Hatspanian, arşiv müdürü Amaduni Virapyan'ın açıklamasıyla işin sırrını şu şekilde özetledi: Dersimli Ermenilerden tanıklıkları dinleyip kaleme alan genellikle aynı kişi olup, onun el yazısı başka derlemecilere göre daha az okunaklı ve zor çözümlenir olduğundan dolayı sonraya bırakılmış. Geçen zaman içinde bu çalışmanın da yapıldığını belirterek büyük ihtimalle yüzüncü yılın son aylarında yeni bir cilt olarak yayımlanacağını bildirdi. Biraz erken yetişseydi eğer kendi çalışmamda ondan da yararlanmayı çok isterdim. Fakat bu haberi aldığım zaman kitabım yayına hazır hale gelmişti ve bir de bu nedenle bekleyip geciktirmeyi doğru bulmadım. Hacim olarak da bu kitap fazla ilaveyi kaldırmayacağı için, Dersim tanıklıklarıyla ilgili yeni cildin olduğu gibi Türkçeye çevrilmesini sağlamak daha uygun olacaktır. Orada görülecek bilgilerin çoğu, burada derlediklerimizle çakışacak olsa dahi, yeni ve tamamlayıcı olgularla 1915 ve 1916'nın Dersim hafızası daha

doğru bir duruma gelebilir. Halen cevabı belirsiz olan bazı soruların açıklık kazanması yanında, bazı bilinen şeylerin farklı verilerle yeniden değerlendirmeye konu olması da mümkündür.

Gerek yabancı dillerden Türkçeye çevrilen, gerekse Türkçe olarak yazılan akademik incelemeler Ermeni soykırımını çeşitli yönleriyle analiz ederken, söz konusu tanıklıklardan ulaşılabildiklerini pratik kanıtlar olarak değerlendirme durumundalar. Çoğu zaman bunlar izlenen siyasetin, güdülen amacın, yapılan uygulamanın karakteristik yönlerini ortaya koyma bakımından örneklendiriliyor.

Sonuçta parçalar bütüne, ayrıntılar öze anlam vermenin vazgeçilmez gerekleridir. Bu nedenle analitik çalışma yapanların dikkate alacakları yerel görüngüler ne kadar zengin olursa o kadar iyidir. Bu kitaptaki derlemelerin öncelikle böyle bir açıdan yararlı olacağına inanıyorum. Soykırımın yerel uygulamalarını merak eden ve özelde Yukarı Fırat bölgesine ilgi duyanlar, gerek okuyucu gerekse araştırmacı gözüyle burada pek çok somutluk bulacaktır.

Anlatımların doğruluk ya da gerçeğe uygunluk yönünden kuşku duyulacak yönleri olabilir. Acıları yaşayan insanların yer yer bunları abarttıkları veya daha sarsıcı olması için katkılar yaptıkları düşünülebilir. Fakat bilinmesi gerekir ki, bu türden durumlar çoğu zaman yüzlerce kurbanın anlatma şansı bulunmayan öykülerini hayatta kalanların kayba uğratmamak için kendi anlatımlarına katmalarından kaynaklanır. Kimi bizzat yaşayıp gördüklerini abartısız anlatır ve duyduklarını da duyum olarak aktarırken, kimi ise bu dolaylı tanıklığı da doğrudan kendi gözlemi gibi verir. Bunları ayırt etmek pek kolay olmazken ben hiç değilse aynı olaya ilişkin farklı anlatımların olduğu durumlarda onları ayrı ayrı yansıtarak çelişkili versiyonların bilinir olmasını gözettim. Öte yandan anlatılanların bazen gerçeklik yanında hafif kaldığı da olmuştur. Yaygın bir özellik olarak, kadın tanıkların bizzat kendilerine yapılan cinsel tecavüzleri konu etmekten kaçındıklarını anlamak zor değil. Mağdurların tanıklık ve anı yazımlarının tarafsızlık nedeniyle kanıt değeri taşımayacağını

savunanlar her şeyi ruhsuz belgeler içinde bulmaya ya da inkârcı yaklaşımla zaten onu da hasır altı etmeye çalışırken, gerçekliğin her kanaldan keşfedilmesini önemseyen araştırmacılar, her ne kadar yalnız başına resmî belge veya tarafsız gözlemci raporu kadar güvenilir olmasa da, olayları bizzat yaşayan ve acıyı kendi ruhunda taşıyanların anlatımlarını asla göz ardı edilmemesi gereken veriler arasında görür ve bütünlüklü tabloyu onusuz çizemeyeceklerini bilerek davranırlar. Hayatta kalmış mağdurların kibirli akademisyen ve inkârcı politikacılara tepkisi her zaman aynıdır. Onlar kendilerinin ya da ebeveynlerinin gerçek öykülerini bilir, tarihi onunla tasvir ederler. Canlı tanıklıklar içinde ete kemiğe bürünen barbarlık ve “ölenlere ne mutlu” dedirten kahredici durumlar bazen insanın tasavvur gücünü zorlayacak kadar fecidir. Okuyucuya inanılmaz gibi gelen pek çok şey hakikaten yaşatılmış, üstelik kayda geçilebilen vahşet örnekleri yanında, anlatacak kimsenin kalmadığı nice olaylar da kurbanlarıyla beraber suya gitmiştir. Yine de Ermeni soykırımının ardından kimi hemen ilk yıllarda, kimi ise on yıllar zarfında toplanıp arşivlere giren ve kitaplarda derlenen, hepsi de birinci elden öyle çok tanıklık olmuştur ki, bunların yoğunluğu ve çoğu zaman birbirinden habersiz olarak arz ettiği uyumluluk, genel anlamda bu tanıklıkların gerçekliğe ulaşma bakımından ne kadar önemli bir hayati değer taşıdığını gösterir. Pek çok yöreden aynı süreci yaşayanların ayrı ayrı yazdıkları karakteristik olarak uyuyorsa, tekil kuşku noktaları önemsiz kalır; yaygın uygulamanın belirgin yönleri üzerinde vicdani kanaat oluşur. Kitapta bunlara yer yer dikkat çekmekle beraber çoğu zaman da algılanmasını okuyucuya bıraktım.

“Tehcir” adı altında hayata geçirilen sinsi imha yöntemlerini deşifre etmek kadar, buna muhatap olan halkın öncülerinin ihtiyat, uyanıklık ve öz savunma zaaflarından dersler çıkartmak da önemlidir. O tecrübe içinde çokça saflık, ahmakça iyimserlik, tehlikeyi hafife alma ve sonunda uyanmaya sıra gelince zaten etkisizleştirilmiş olma durumunu döne döne görüyorsak, soykırım tehdidinin devam ettiği dünyamız ve bölgemizde yeni trajedilerin bu kadar kolay gerçekleşmemesi için bir nevi erken uyarı sistemi gibi politik öngörü ve savunma refleksinin geliştirilmesini salık vermemiz yerinde olur. Yalnız bu değil, katliamlara niyetlenenlerin düpedüz bahane yaptıkları türden bile olsa, geriye doğru muhasebede

mazlumlar cephesinden kritik edilmeye değer hatalar, hiç yoktan verilmiş kozlar varsa onlardan da öğrenmek gerekir. Zira yüzyıl arayla tarih âdeti yinelenerek Ermeni meselesinden Kürt meselesine ilginç benzerlikler yansıtıyor. İşte Kürtlerin demokratik çözüm beklentilerinin geçmiştekine benzer manevralarla savsaklanması, sahte açılımların ılıman ikliminde mayıştırmaya yoluyla tasfiye amacının güdülmesi, ikide bir “fazla şımardınız” manasına gelen çıkışmalar ve teslimiyeti dayatan tavırlarla kötü niyetin açık edilmesi ve nihayet 1908’den 1915’e İTC’nin yaptığı gibi bugün de AKP’nin masayı devirerek “kıyamete kadar” şiarları eşliğinde imhacı geleneği kaldığı yerden sürdürmeye girişmesi, soykırımın yüzüncü yılında çarpıcı bir tekerrür sinyali veriyor. Öncelikle Suriye ve Irak bölümlerinde taşeron gibi yararlanılan İslami dehşet örgütleri aracılığıyla başlatılmış soykırım denemeleri artık Türkiye bölümündeki Kürtleri de açıkça tehdit ediyor. Sorunu barışçı ve demokratik şekilde çözmeye niyeti olmayan bugünkü Abdülhamit, Talat ve Enver’ler, büyükçe bir bölgesel savaş fırsatı bile doğsa Kürtleri Ermeniler gibi bitiremeyeceklerini bilirler; fakat bu durum “meseleyi halletmenin en iyi yolu” olarak esaslı bir kısmı imha için gözlerini karartmalarına engel değildir. Kobani’de gösterilen güçlü özsavunma bir ölçüde planlarını bozmuş ve Kürt hareketi son gelişmelere belli bir deneyim yanında kitleleri saran direnme ruhuyla girmiştir. Fakat kendi mecrasında daha uzun deneyime sahip olan Türk egemenlik geleneğinin kurnaz politika ve taktikleri karşısında Kürt hareketinin durumu yine de naziktir. Bu bakımdan, özellikle anayasal demokratik güvenceler oluşturmadan silahsızlanmayı dayatmanın mantığına dikkat edilmesi gerekir. Konusu tarih olan bir kitabın önsözünde bu kadar aktüel bir durumun konu edilmesi tuhaf karşılanabilir. Fakat tarihi irdelemenin amacı bugüne daha bilinçli bakmak ve geleceği güvenceye almak olarak kavranırsa, bu değinmeler hiç de yersiz sayılmaz. Daha önce çeşitli makalelerimizde dikkat çektiğimiz gibi “çözüm sağlandı, sağlanıyor” derken punduna getirilmemek için yüzyıl önceki Osmanlı oyunlarının çok iyi irdelenmesinde yarar vardır. Bir bölgeye odaklanan bu çalışma, Ermeni sorunu etrafındaki politik tavırların geniş bir analizini yapma iddiasında değil, ancak belli dersleri çıkartma çabasıdadır. Günümüzün Kürt siyasi öncüleri bu konuda yapılan değişik incelemelerden yüzyıl geride kalmış Ermeni deneyiminin çok önemli noktalarını keşfedip aynı olan muhatapları karşısında daha bilinçli davranabilirler.

Bu çalışmanın ana konularından biri de, Dersim'in 1915'te Ermenilere sığınak oluşudur. Çok yerde bahsi edilen, fakat kapsamlı gerçekliği, çelişik yönleri, somut ayrıntıları yeterince bilinmeyen bu koruyuculuk rolü farklı bakış açılarından idealize edilebildiği kadar küçümseme eğilimlerine de açık kalıyor. Öyle ki, Agos gibi 1915'in kurtarıcı örneklerine duyarlı bir gazetede bile, ikinci eğilimin dile geldiği bir röportaj üzerinden "Kurtarıcı Dersimliler Anlatısının Sonu Mu?" gibi şaşkın bir ifade iki sayfa üzerine sürmanşet olabilmıştır. Ermeni halkının vefa duygusunu sorgulatabilecek böylesi talihsizliklerin yinelenmemesi için bu çalışmanın ilgili bölümü iyi okunmalıdır. O süreci bizzat yaşayan Ermenilerin ömür boyu taşıdıkları derin minnettarlık duyguları kendi kalemlerinden en dokunaklı sözlerle dile geliyor ve 1915'in kan deryasında Dersim "bir insanlık vahası" olarak niteleniyorsa, bize bunun kadrini bilmek düşer. Yerevan Dzidzer Nagapert'deki Soykırım Müzesi'nde koruyucu, kurtarıcı kişi ve çevrelerin onore edildiği bir bölüm de tanzim edilmeye başlanmıştır. Bu kitabı müze müdürlüğüne armağan ederek 1915 kırım-sürgün haritası üzerinde Dersim isminin yanına Vazken Andreasyan'ın deyişiyle "Martgutyan Oazis" (Oasis d'Humanite / İnsanlık Vahası) yazılmasını ve Dersimli Xızırların o insanlık sınavında en büyük şükran plaketiyle onurlandırılmasını önereceğim.

Şüphesiz bu bütün Dersimlilerin paylaştıkları tek ve ortak tavır değildir. Tezat oluşturan örnekler ve kıırma katılanlar da vardır. Bazen aynı kişiliklerde kendini gösteren çelişkili tavırlar da okunabilir. Bu çalışmanın "Ermeni Kıırımları ve Dersim" başlığıyla internette yayımlanmış olan dar hacimli ilk versiyonunda Doğu Dersim aşiretlerinden Osmanlı ordusuna yedeklenen milislerin bahsi yoktu. Sonradan edindiğim kaynaklarda bunların kıyıcı rollerine dair tanıklıkları da bulup derledim. Ama genişleyen anılar ve öyküler içinde daha objektif değerlendirme zeminleri oluşurken, Dersim'in ağırlıklı yönünün yine olumlu kaldığını gönül rahatlığıyla söyleyebilirim. Bunu belirtmem konuyla ilgili tartışmaların önünü almaya dönük bir mühürleme gibi algılanmamalıdır. Sonuçta bu çalışma Ermenice kaynaklarda bulunması mümkün olan her yönlü tanıklığı, çok çeşitli gözlemleri, övgü ve ayıplamaları olabildiğince geniş ve sansürsüz yansıtma titizliğiyle yürütülmüştür. Bunlar sevapların yanında günahların da görülmesini sağlayacaktır. Öyle ki, her okuyucu somut

anlatımların bütünlüğünden kendi öz kanaatlerine ulaşabilir. Bu veriler Dersimlilerin kendi yakın tarihlerini daha sağlıklı değerlendirmelerine de yardımcı olur. Nasıl ki 1938 ve öncesi Dersim direnişleri içinde yaşanmış ihanetlerin, uğursuz rollerin muhasebesi yapılıyorsa, 1915 dönemi de öyle muhasebe edilmelidir. Böylece o tarihten duyulacak gurur, tasavvura dayalı, abartılı ve kendini avutan bir şey değil, atalarının gerçekten yüz ağartıcı tutum ve davranışlarını yücelten, mahcubiyet verici yönlerini ise görmezden gelmeyip kritik eden, daha ölçülü, mütevazı, fakat berrak bir duygu olur.

Soykırımın gerisindeki yaklaşık yüzyıllık Kürt-Ermeni ilişkileri önemli bir muhasebe konusudur. Bu konuya değinmiş olduğum çeşitli makale ve tartışma yazıları 1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar (Belge Yayınları, 2015) isimli ayrı bir kitapta toplandığı için aynı değerlendirmeleri burada tekrar etmeye gerek görmedim. Bu çalışmanın içerdiği Dersim bölgesi ve biraz teğet geçtiği Koçgiri ise, Kızılbaş Zaza ve Kürt nüfuslarıyla diğer bölgelerden farklı bir konum arz etmiştir. Müslüman Kürtlerin yoğun olarak Osmanlı'ya yedeklendiği savaşta soykırım tehdidi altına giren Ermenilerin bu taraftaki Kızılbaş Kürtlerle erken bir ittifak kuramamış olmaları büyük talihsizlik olmuştur. Şayet mümkün olsaydı böyle bir ittifak geniş bir çevrede soykırım girişimini başarısızlığa uğratarıp Erzincan'a kadar gelen Rusların desteğiyle bir federasyon oluşturma ve daha sonra Sovyet cumhuriyetlerine katılma yolunu da açabilirdi. Hatta böyle bir olasılık, soykırımın ağır felaketine uğradıktan sonra bile, hayatta kalanlar için bir ölçüde geçerliliğini koruyordu. Dersim'in önemli bir sığınağa dönüşmesinden hareketle Erzincan-Dersim-Koçgiri hattında ittifak arayışına giren tarafların daha özverili davranmaları halinde savaşın sonunda bölgenin haritası farklı şekillenebilir, 1921 Koçgiri ve 1937-38 Dersim trajedileri de yaşanmayabilirdi. Bu çalışmada bir araya getirilen bölgenin değişik köşelerinden tanıklık, bilgi ve gözlem notları, tarihsel bir fırsatın nasıl kaçırıldığına dair fikirler veriyor. Sürecin sonuna doğru bunları değerlendirme yoluyla bölge özgülünde çıkarılması gereken dersleri özetlemeye çalıştım.

Gerek soykırım öncesi, gerek sonrası siyasal gelişmeleri değerlendirirken, meslekten bir

tarihçi ya da akademisyen olmamakla beraber, özel merakla o süreçleri okumanın ve Türkçe kaynaklar yanında pek çoğu çevrilmemiş olan Ermenice kaynaklardan incelemenin sağladığı birikime dayandım. Yine de amatörce bir uğraş olduğunu yadsıyamam ve metodolojik eğitim eksikliğinin dezavantajları nedeniyle üzerinde verdiğim emek ve harcadığım zamana göre, sonucun yeterince verimli olmadığını da söyleyebilirim. Bu durumla bağıntılı bir gerçeklik olarak, kitabın genel muhtevası da iki farklı tür çalışmanın bileşkesi olarak karma bir özellik arz etmiştir. Ne tam anlamıyla tarihsel araştırma, ne de bütünüyle çeviri ve derlemedir. Ağırlıklı Ermenice kaynaklardan ana temayla ilgili dağınık bilgileri derleme ve Türkçe okuyucuya sunmayı amaçlarken, tarihsel arka plana ilişkin gelişmeleri de ele aldıkça yer yer araştırma türünde başlıklar ve görüşler içermiştir. Karma olan durum yalnız bunda değil, derleme olan başlıkların kendi içinde de görülebilir. Şöyle ki, soykırımın yerel uygulamaları ve Dersim'e sığınma olayı kapsamında kimi başlıklar verileri değerlendirmeye adanırken, kimi de yalnız tanıklıkları aktarmaya hasredilmiştir. Bu aktarımların da bir kısmı uzun öyküleri özetleme ve kendi dilimden sunma şeklinde olurken, bir kısmı tırnak açarak yazarın anlatımını bire bir çevirme şeklinde olmuştur. Böylece hacimli bir kitap içinde sunulan konular bazen bir araştırma kitabının, bazen de bir anı kitabının özelliklerini yansıtmıştır. Ancak bunu bir sorun olarak görmüyorum ve özgün bir durum olarak bazı avantajlar içerdiğini de düşünüyorum. Zira burada okuyucu aynı süreçlerin yer yer politik soyutlamalarını okuduğu gibi, onu ete kemiğe büründüren, dokunulur ve hissedilir hale getiren canlı öyküleri de izleyerek, kahramanlarının acısını, hüznünü ve coşkusunu kendi ruhunda yaşayacaktır. Bunun hakkını verebilmek için özellikle edebî dili güçlü olan yazarların anlatımlarını, duygusal, mizahi, bilgece ve lirik olan pasajlarını özel bir itinayla çevirdiğimi de belirtmek isterim. Aslı Ermenice olan bazı kitapların sonradan Türkçesi çıkmış olsa bile, zamanında orijinalinden yapmış olduğum kendi çevirilerimi kullandım. Bazılarının ise Türkçe versiyonundan yararlandım ki, bu kapsamda yaptığım alıntılar için onların çevirmenlerine teşekkür borçluyum.